

ALİYA İZZETBEGOVİÇ’TE DİN VE MİLLİYETÇİLİK: PAN-İSLAMİZMDEN İSLAMİ MİLLİYETÇİLİĞE

Murat KAÇER¹

Öz

Bu çalışma, din ve milliyetçilik bağlamında Aliya İzzetbegoviç’in din ve milliyetçilik anlayışının gelişimini ve dönüşümünü ele almaktadır. Çalışmanın amacı, Aliya İzzetbegoviç’in dine nasıl baktığı, milliyetçilik ile ilgili görüşlerinin neler olduğu, süreç içerisinde İzzetbegoviç’in düşüncelerinin nasıl bir değişime uğradığını ortaya koymaktır. Ayrıca İslamiyet’in Boşnak millî kimliğinin şekillenmesindeki önemine de değinilmektedir. Bu amaçla İzzetbegoviç’in çeşitli eserleri incelenmiş, din ve milliyetçiliğe dair görüşleri betimsel analiz tekniği ile değerlendirilmiştir. Ayrıca Aliya İzzetbegoviç ve Boşnak millî kimliğini ele alan başka yazarlara ait çalışmalardan da bu kapsamda faydalanılmıştır. Bu çalışmanın temel tezi, Aliya İzzetbegoviç’in din ve milliyetçilik ile ilgili görüşlerinin farklı zaman ve zeminlerde kendi içinde tutarlı bir şekilde Pan-İslamist, Pan-Yugoslavist ve İslamcı Milliyetçilik olmak üzere üç ayrı döneme ayrılabilenidir. Aliya İzzetbegoviç’in din ve milliyetçilik anlayışını belli bir tarihsel çizgide ve merhaleler şeklinde analitik olarak ele almak, hem kendisinin fikirlerini daha iyi anlamamıza katkı sağlayacak hem de Türkiye’deki milliyetçilik türlerine ve milliyetçilik anlayışlarının gelişme seyrine de ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler

Aliya İzzetbegoviç
Boşnak
Din
Milliyetçilik

Makale Hakkında

Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi : 28.03.2023
Kabul Tarihi : 26.08.2023
E-Yayın Tarihi : 15.02.2024
DOI : 10.58702/teyd.1272775

¹Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta: muratkacer@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6076-3403.

ALIJA IZETBEGOVIC ON RELIGION AND NATIONALISM: FROM PAN-ISLAMISM TO ISLAMIC NATIONALISM

Abstract

This study discusses the development and transformation of Aliya İzzetbegovic's understanding of religion and nationalism in the context of religion and nationalism. The aim of the study is to reveal how Aliya İzzetbegovic views religion, what his opinions are on nationalism, and how İzzetbegovic's thoughts changed in the process. In addition, the importance of Islam in shaping the Bosnian national identity is also examined. İzzetbegovic's writings were investigated for this reason, and the descriptive analytical method was used to assess his perspectives on nationalism and religion. In this context, additional research on Aliya İzzetbegovic and the Bosnian national identity was also evaluated. The main thesis of this study is that Aliya İzzetbegovic's views on religion and nationalism can be divided into three different periods as Pan-Islamist, Pan-Yugoslavist and Islamist Nationalism in different time and environment in a consistent way. Analyzing Aliya İzzetbegovic's conception of religion and nationalism along a specific historical period and in the form of stages is crucial for improving our comprehension of his ideas as well as for shedding lights on the different forms of nationalism and the development of nationalist conceptions in Türkiye.

Keywords

Aliya İzzetbegovic
Bosniak
Religion
Nationalism

Article Info

Research Article

Received : 28.03.2023
Accepted : 26.08.2023
Online Published : 15.02.2024
DOI : 10.58702/teyd.1272775

Kaynakça Gösterimi: Kaçer, M. (2024). Aliya İzzetbegović'te din ve milliyetçilik: pan-islamizmden islami milliyetçiliğe. *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 5 (1), 80-101.

Citation Information: Kacer, M. (2024). Alija İzzetbegovic on religion and nationalism: from pan-islamism to islamic nationalism. *Journal of Society, Economics and Management*, 5 (1), 80-101.

GİRİŞ

Din ile milliyetçilik birbirleriyle ilişkili kavramlardır. Din, milliyetçiliğin ve ulus-devletin oluşumunda önemli rol oynamış, milliyetçilik hareketinde insanların mobilize edilmesi ve millî bilinç kazandırılması sürecinde gerekli söylem ve pratikleri de sağlamıştır. Etnik siyaset hayatın tüm alanına nüfuz etmeden önce Balkanlar'da benzer dili konuşan, tarihsel olarak aynı coğrafyayı paylaşan Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar arasında din ve mezhepsel farklılık en temel kimlik göstereni olmuş, Ortodoksluk Sırp, Katoliklik Hırvatların ve İslamiyet de Boşnakların siyasi, sosyal, ekonomik ve ideolojik söylem ve eylemlerinin belkemiğini oluşturmuştur. Milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu coğrafyada dinî ve mezhepsel yapılar da bu hareketleri bireysel ve/ya kurumsal, maddi ve/ya manevi olarak desteklemiş, motive etmiş ve yönlendirmiştir.

Bu çalışma Aliya İzzetbegović'in din ve milliyetçilik ile ilgili düşüncelerini ele almayı amaçlamaktadır. Aliya İzzetbegović dine nasıl bakmaktadır? Milliyetçilik ile ilgili görüşleri nelerdir? Din ve milliyetçilik ekseninde İslam dini Boşnak kimliğini nasıl şekillendirmiştir? Süreç içerisinde İzzetbegović'in düşünceleri nasıl bir değişime uğramıştır? Bu çalışmanın temel tezi, gençliğinde İslami yapılar ile ilişkili olan ve Yugoslavya'nın dağılma sürecinde de Demokratik Eylem Partisi'ni (SDA) kurarak aktif olarak siyasete giren Aliya İzzetbegović'in din ve milliyetçilik ile ilgili görüşlerinin farklı zaman ve zeminlerde kendi içinde tutarlı bir şekilde Pan-İslamist, Pan-Yugoslavist ve İslamcı Milliyetçilik olmak üzere üç ayrı döneme ayrılabilenidir. İlk evre, İzzetbegović'in aktif siyasal hayata atılmadan önceki dönemdir. Bu evre Pan-İslamist tonun baskın olduğu, İzzetbegović'in daha idealist ve soyut düşünceleri dile getirdiği dönemdir. İkinci evre İzzetbegović'in aktif siyaset atılması, iç savaş öncesi ve belli bir süre iç savaşın da eşlik ettiği dönemdir. Bu dönem İzzetbegović'in tüm unsurların adil ve eşit bir şekilde temsil edildiği bütüncül bir Yugoslavya'dan yana olduğu ve Pan-Yugoslavist diyebileceğimiz dönemdir. Üçüncü evre, İç Savaş'ın sonlarına doğru ve iç savaş sonrası olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Müslüman/Boşnak milliyetçiliği daha ön plana çıkmıştır.

Bu çalışma, toplam beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk ana bölümde çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi işlenecektir. İkinci ana bölümde din ve milliyetçilik arasında ilişkiyi ele alan teoriler üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde Aliya İzzetbegović'in yaşamına değinilecektir. Dördüncü ve beşinci bölümlerde ise *Tarihe Tanıklığım*, *Özgürlüğe Kaçışım*, *Doğu Batı arasında İslam*, *Bosna Büyük Bir Sır Söyleşiler 1989-1995*, *Konuşmalar*, *İslam Deklarasyonu* kitapları olmak üzere çeşitli eserleri üzerinden Aliya İzzetbegović'in din ve milliyetçilik ile görüşleri yukarıda ifade edilen üç ayrı dönem bağlamında değerlendirilecektir.

1. Çalışmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Aliya İzzetbegović'i ele alan çalışmalara bakıldığında temelde iki ayrı kategori olduğu görülmektedir: biyografi incelemeleri ve tematik çalışmalar. İlk kategoride daha çok kitap çalışmalarına, ikinci kategoride ise daha çok tez ve makale çalışmalarına rastlanılmaktadır. Biyografi düzeyinde özelde Bosna halkı ve genelde dünya Müslümanları için önemi, liderliği ve dava adamlığı, Bosna Savaşı sürecindeki rolü ve hatıraları, entelektüel kişiliği ele alınmaktadır (Akın, 2021; Akın ve Karaarslan, 2015; Emre, 2019). Tematik çalışmalara

bakıldığında din-İslam anlayışı (Bayram, 2019; Öztürk, 2019; Özyurt, 2016), ahlak anlayışı (Erdem, 2017, Karaman, 2021; Yanmaz, 2021), sanat anlayışı (Günerigök, 2021; Yağız, 2022), özgürlük anlayışı (Kala, 2016), medeniyet tasavvuru (Ayaz, 2023; Özbayrak, 2022), eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşleri (Koçoğlu, 2019), kadın ve aile ilgili görüşleri (Demirci, 2016; Karaarslan, 2016) gibi çalışmalar sayılabilir. Ayrıca Aliya İzzetbegović'i din, siyaset ve milliyetçilik açısından inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalarda daha çok din ve siyaset, siyaset felsefesi, milliyetçilik ve adil savaş gibi konular ele alınmıştır (Aykut, 2017; Bingöl, 2021; Çetintaş, 2018; Uyulan, 2022; Yıldırım, 2019).

Bu çalışma ise din ve milliyetçilik bağlamında Aliya İzzetbegović'in din ve milliyetçilik anlayışının gelişimini ve dönüşümünü ele almayı amaçlamaktadır. Aliya İzzetbegović'in din ve milliyetçilik anlayışı üç evreye bölünüp analiz edilirken aynı zamanda dinin (İslamiyet'in) Boşnak millî kimliğinin şekillenmesindeki önemine de değinilmektedir.

Bu çalışmada Aliya İzzetbegović'i incelememizin sebeplerine gelince; öncelikle Boşnakların yaşadığı Balkan coğrafyası din ve milliyetçilik çalışmaları için oldukça önemli bir laboratuvar mahiyetindedir. Zira o bölgede yaşayan Sırları, Hırvatları, Boşnakları ve diğer etnik unsurları birbirinden ayıran ve farklılaştıran en temel unsur dinsel ve mezhepsel kimlikleridir, çünkü bunun dışında hepsi aynı kökenden gelmekte, benzer dili konuşmaktadır.

İkinci olarak komünizm sonrası Balkanlar ve özellikle Bosna, Türkiye'de devlet, devletin resmî din kurumu Türkiye Diyanet İşleri Bakanlığı, sivil toplum kuruluşları², çeşitli İslami hareketler ve gruplar (Süleymancılar, Millî Görüş Hareketi vs), gibi bir dizi aktörün faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu aktörler mali (yatırımlar, hibeler, burslar vb.), insani (yiyecek ve giyecek bağışları, yetimlere yardımlar vb.), beşerî (dinî yönetici veya danışman temini), dinî ve kültürel (camilerin inşası, İslami merkezlerin oluşturulması vb.) gibi çeşitli faaliyetler yürütmüştür (Clayer, 2001, s. 6-7). Bosna'ya ve Bosna İç Savaşı'na gösterilen ilgi ve hassasiyet onların lideri Aliya İzzetbegović'i de kahramanlaştırmış ve Türkiye'de önemli bir yere konumlandırmıştır. Öyle ki Aliya İzzetbegović, yazılarda ve söylemlerde 'Bilge Lider' olarak nitelendirilmiş, çoğu yazılarda isim ve soy isimden ziyade 'Aliya' şeklinde kullanılarak 'aileden' biri olarak görülmüştür.

Aliya İzzetbegović'in düşünceleri hem akademik hem de serbest yazında ele alınmakla birlikte sosyal medya ve diğer kitle iletişim araçlarında bazen samimi gayelerle bazen de tıklanma veya beğeni gibi 'araçsal' sebeplerle yüzeysel ve aforizma düzeyinde paylaşımlara da konu olmaktadır. Sadece siyasi hayatı ve mücadelesiyle değil; fikirleriyle de oldukça önemli olan birinin bu düzlemde değerlendirilmesinin de beraberinde getirdiği sakıncalar bulunmaktadır. Bu tarz yüzeysel yaklaşımlar onu, hak ettiği entelektüel incelemeden mahrum bırakacaktır. Bu, aynı zamanda dinî veya seküler kült yapılarında liderlere atfedilen 'kutsiyet' benzeri bir olguyu beraberinde getirecek, eleştirel yaklaşımların ve daha ciddi analizlerin önünü kesecektir. Bu durum, Aliya İzzetbegović'in fikri ve siyasi külliyatı için olumsuz bir durum yaratacağı gibi, "ben olsam, Müslüman Doğu'daki tüm mekteplere "eleştirel düşünme" dersleri koyardım" (İzzetbeoğić, 2016a, s. 130) ve (televizyon için) ".... hiç

² Örneğin, İHH İnsani Yardım Vakfı, 1992 yılında ortaya çıkan Bosna Savaşı'na ilgi gösteren gönüllülerin başlatmış olduğu insani yardım çalışmalarının, 1995 yılında vakıf olarak yapılanmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır (İHH, 2023).

durmaksızın insanların şuurlarına resmî felsefe ve ideolojiye uygun standartlaşmış mesajları ve imajı çiviler durur" (İzzetbegoviç, 2016a, s. 83) diyerek eleştirel düşünmenin ve tefekkürün önemini her fırsatta dile getiren birinin de arzulayacağı bir durum olmadığı açıktır.

Son olarak Aliya İzzetbegoviç'in din ve milliyetçilik anlayışını analitik bir şekilde sınıflandırarak incelemek, hem kendisinin fikirlerini daha iyi anlamamıza katkı sağlayacak hem de Türkiye'deki milliyetçilik türlerine ve milliyetçilik anlayışlarının gelişme seyrine de ışık tutacaktır.

Çalışmanın yöntemine gelince temel olarak Aliya İzzetbegoviç'in Tarihe Tanıklığı, Özgürlüğe Kaçışım, Doğu Batı arasında İslam, Bosna Büyük Bir Sır Söyleşiler 1989-1995, İslam Deklarasyonu, Konuşmalar gibi çeşitli eserleri incelenmiş, din ve milliyetçiliğe dair görüşleri betimsel analiz tekniği ile değerlendirilmiştir. Ayrıca Aliya İzzetbegoviç ve Boşnak millî kimliğini ele alan başka yazarlara ait çalışmalardan da bu kapsamda faydalanılmıştır.

2. Din ve Milliyetçilik: Teorik Arka Plan

Din ile milliyetçilik arasında tarihsel, teorik ve ampirik olarak yakın bir ilişki vardır. Öyle ki din, tarihsel olarak milliyetçiliğin ve ulus-devlet oluşumunun en güçlü dayanaklarından ve nedenlerinden biri olmuştur. Aralarındaki teorik ilişkiye bakıldığında ise dinlerin milliyetçiliğin yeni bir kimlik oluşturma sürecinde dil, kavram, değer ve kurum sağlamada önemli bir rol oynadığı görülmektedir. En seküler milliyetçilik türlerinin bile toprak, halk ve ulus için dinî veya yarı dinî temeller bulmaya çalışması bu teorik ilişkinin varlığına dair önemli ipuçları vermektedir. Din ile milliyetçilik arasındaki ampirik ilişki bağlamında ise dinin, kurum, aktör ve fikir bakımından milliyetçi hareketler, ulus devlet ve siyasi aktörlerle karşılıklı veya yan yana konumlandığı görülmektedir. Din, milliyetçi hareketleri ya desteklemiş ya da şiddetle karşı çıkmış ya da kayıtsız kalmış ve herhangi bir söylemsel ya da operasyonel tepki göstermemiştir (Soper ve Fetzer, 2018, s. 2).

Din ile milliyetçilik, millî kimlik ve millet arasında pozitif veya negatif bir ilişki olup olmadığından bağımsız olarak, her iki kavram setinin de belirli bir grup için dayanışma kaynağı olduğu, belirli bir kimliğe ve kültüre atıfta bulunduğu, 'hayali bir topluluğu' paylaştığı, sembolleri önemsendiği, kendi mensuplarını paylaşılan ortak anlamlarla tatmin ettiğini söylemek mümkündür. Hem din hem de milliyet/milliyetçilik ortak bir mekan ve zaman ekseninde insanları hem bir araya getiren hem de ayıran hayal edilmiş topluluklardır. (Anderson, 2006, s. 5-6; Fokas, 2015, s. 1-2; Soper ve Fetzer, 2018, s. 9).

Din ve milliyetçilik tartışmalarına bakıldığında üç yaklaşımın dikkat çektiği görülmektedir. Birinci yaklaşımda modern çağda dinin yerini milliyetçiliğin aldığı belirtilmektedir. İkinci yaklaşımda modern dönemde dinin varlığını sürdürmeye devam ettiği, millî kimliğin önemli bir kaynağı olduğu ve milliyetçiliğin tamamlayıcı bir parçası olduğu belirtilmektedir. Üçüncü yaklaşım, din ve milliyetçiliğin farklı kategoriler ve eksenler olarak birbirini güçlendirebileceği stratejilere odaklanmaktadır.

Milliyetçilik ve dinin birbirinin yerini aldığını ve modern çağda artık milliyetçiliğin dinin yerini aldığını iddia eden ilk yaklaşım bir yönüyle laikliğin artık din ve maneviyatın yerini aldığını iddia eden Durkheim'ın fikirleriyle örtüşmektedir (Grzymala-Busse, 2019). Seküler ikame yaklaşımı olarak da adlandırılan bu yaklaşımda, modernist bir bakış açısıyla

modern çağda dinin yerini laik ve devrimci bir milliyetçiliğin aldığı iddia edilmiştir. Tüm modernistler bu görüşü paylaşmasa da, çoğu modernist; ulusların modern olduğuna ve dinin geleneksel toplumun bir parçası olduğuna ve dolayısıyla geleneksel toplumun diğer unsurları gibi modernleşme yoluyla ortadan kalkacağına, öte yandan milliyetçiliğin, modernleşmenin ayrılmaz bir parçası olarak dinin yerini alarak toplum alanına nüfuz edeceğine inanmıştır (Smith, 2003, s. 13-14). Bu yaklaşımda dine normatif bir önyargı yoktur, dinin önemi inkâr edilmez, sadece modern milliyetçiliğin doğası gereği dinle uyumsuz olduğu iddia edilmektedir. Milliyetçilik, dinin yerini alabilen bir siyasi din veya dinin vekili olabilir, hatta kendi başına bir din haline bile gelebilir. Fakat din ile birlikte var olması mümkün değildir. Gelenek ve modernite bir araya getirilemez (Gorski ve Türkmen-Dervişoğlu, 2013, s. 194).

Din ve milliyetçiliğin birbirleriyle ilişkisine dair ikinci yaklaşım dinin milliyetçilik çağında ortadan kalkmadığını; ama milliyetçilik ile ayrı veya iç içe geçmiş varlıklar olarak var olduklarını ve birbirlerinden söylem ve sembol alışverişinde bulunduklarını iddia etmektedir. Etnik ve millî toplulukları değerler, semboller, mitler, miraslar gibi ortak kültürel gelenekler ve mitolojilerle tanımlayan bu yaklaşımlarda din, önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1555 Augsburg Barışı ile ortaya çıkan 'cuius regio, eius religio'³ ilkesi, zaman içinde dinî ve millî unsurları birleştiren millî dinî projelerin güçlenmesine yol açmıştır. Milliyetçiliğin kökeninin dinin zayıflamasında değil, dinsel duyguların ve dinsel uyanış dönemlerinde aranması gerektiği söylenebilir. Değişik ülkelerde din ve laik milliyetçiliğin aynı anda var olduğuna rastlanılmaktadır. Örneğin, Protestanlık etrafında şekillenen din, Amerika'da milliyetçilik ve ulusal kimlik için çok önemli bir unsurdur, İngiliz kimliğinin oluşumunda Protestanlık ve Katoliklik arasındaki gerilim etkili olmuştur. İran, Sri Lanka, Hindistan, Pakistan, Suudi Arabistan, İsrail ve Filistin gibi ülkelerde dinî anlatılar ile mitler, semboller ve ritüeller iç içe geçmiş ve ulusal kimlikler üzerinde etkili olmuştur (Grzymala-Busse, 2019). Milliyetçi hareketler dinî semboller ve dil unsurlarını ödünç alarak kendi amaçları için kullanırlar. Örneğin eski Yugoslavya'da milliyetçi hareketin liderleri milliyetçi duyguları artırmak ve insanları harekete geçirmek için dinî semboller ve söylemler kullanmıştır. Dinin siyasallaşması ve milliyetçilik ile din arasındaki değiş tokuş, siyasi otoritenin dinî meşruiyetten faydalanmasını sağlamakta; dinî ve ulusal unsurları iç içe geçirmektedir (Smith, 2003, s. 13-14).

Milliyetçilik ve din arasındaki ilişkiye dair üçüncü yaklaşım, din ve milliyetçiliğin farklı kategoriler ve eksenler olarak birbirini güçlendirebileceğini değerlendirmektedir. Milliyetçiliği bir 'heterodoks din' olarak tanımlayan Smith (2003), milliyetçiliğin geleneksel dinlerin simge, ayin, ritüel ve mesiyanik coşku gibi pek çok özelliklerini miras alıp bunlara yeni ve yıkıcı siyasi ve ulusal anlamlar yükleyen karşıt bir din türü olduğunu söylemektedir. Smith (2003), milliyetçiliklerin özelliklerinden birinin, geleneksel dinin tüm değerlerini ve kurumlarını seküler siyasi amaçlar için dönüştürmeleri olduğunu ekler. Din ulusu tanımlamakta, milliyetçilik ise dinî uygulamaları güçlendirmektedir. Bu durum da hem ulusal kimlik hem de dindarlığın yüksek düzeyde olmasını sağlamaktadır.

³ Bir ülkeyi kim yönetiyorsa, o yönetenin dini de hâkim din olsun anlamına gelen ve Augsburg Barışı'nın özü olan Latince ifade.

3. Aliya İzzetbegoviç'in Hayatı

Eski Yunan ve Roma, Bizans, Osmanlı ve Katolik Avrupa olmak üzere dünyanın dört büyük medeniyetinin bulunduğu, çatıştığı, bazen de kaynaştığı ama hiçbirinin tek başına egemen olamadığı Balkan coğrafyasında (Wachtel, 2009, s. 15) Müslüman orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak 8 Ağustos 1925'te doğan Aliya İzzetbegoviç, Arnavutluk ile birlikte İslamiyet'in en uzun süre hâkim ve yaygın olduğu Bosna Hersek'in⁴ bağımsızlık sürecini yürütmüş, hem Balkan coğrafyasının hem de kendi ülkesinin 20. yüzyıldaki en önemli aktörlerinden biri olmuştur.

Aliya İzzetbegoviç 1943'te Saraybosna'da yüksek öğrenime başlamış ve bu süreçte Mısır'daki Müslüman Kardeşler ile bağlantılı *Mladi Musulmani* (Genç Müslümanlar) örgütünün içinde yer almıştır. Aydın ve gençlerden oluşan bu örgüt resmi ulemaya meydan okuyan, İslam'ın siyasi ve ideolojik yönünü daha fazla ön plana çıkaran bir harekettir. Aliya İzzetbegoviç II. Dünya Savaşı'nda sonra diğer genç Müslüman aktivistlerle birlikte Yugoslav komünistleri tarafından tutuklanmış ve 1946'da üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Hapiste kaldığı üç yılın ardından üniversite öğrenimini tamamlamaya çalışmıştır. İlk girdiği Ziraat Fakültesi'ni yarım bırakıp Hukuk Fakültesi'ne geçerek 1956'da mezun olmuştur (Karić, 2004, s. 185-186; Mulaosmanović, 2020, s. 685-686).

Tito'nun 1980'de ölümünün ardından Yugoslavya'da Müslümanlar açısından şartlar daha da ağırlaşmaya başlamıştır. Aliya İzzetbegoviç, 1982'de yayımladığı *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı kitabı nedeniyle Temmuz 1983'te "düşmanca propaganda, Pan-İslamist faaliyetler, İran ile bağlantılar ve Bosna'yı bir İslam devletine dönüştürme girişimi" gibi suçlamalar ileri sürülerek tekrar tutuklanmıştır. Onunla beraber birçok Müslüman aydın yasal düzeni yıkmak amacıyla örgüt kurmaktan yargılanarak hapse mahkûm edilmiş, İzzetbegoviç de bazı suçluları ilk defa mahkemede gördüğü halde örgütün lideri olarak suçlanmıştır. Yargılamanın ardından hapiste birlikte kaldığı arkadaşları, daha sonra yürüteceği siyasi bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin çekirdek kadrosunu oluşturacaktır. On dört yıl hapse mahkûm edilen Aliya İzzetbegoviç, demokratik ülkelerle İslâm ülkelerinin baskıları sonucu

⁴Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girdikten sonra Balkan yarımadasında Bosna coğrafyasında yaşayan Müslümanlara Boşnak, bazen de Bosnalı denilmiştir. Bunun yanı sıra Turcin (Türk) adlandırılmasına da rastlanılmaktadır. Bununla birlikte bu tanımlama, Boşnakların etnik olarak Türk olmasından dolayı değil, o coğrafyada yaşayan halkların aynı veya ortak benzer dili konuşmalarından ötürü Boşnakların bu Slav haklarından ayırt edilmesi için kullanılan dinî bir tanımlamadır ve 'Türklerin dininden' anlamına gelmektedir. Boşnak tanımlaması 19. yüzyılın sonuna kadar kullanılmış, 1878'ten sonra bu coğrafyanın Avusturya-Macaristan hakimiyetine girmesiyle birlikte Boşnaklar, Almanca 'Muhammedaner' teriminden hareketle 'Muhamedancı' veya 'Muhamedovci' olarak adlandırılmışlardır. Bu ifade tepkiyle karşılandığı için yaygınlık kazanamamış, Boşnak yazar ve entelektüelleri kendileri için 'musliman' ismini kullanılmasını talep etmişler ve bu terim yaygınlık kazanmıştır. Böylece 20. yüzyılın başından itibaren 'Musliman', 'Muslimanski' 'Islamcki' terimleri yaygınlaşmış ve benimsenmiştir. Bu sadece bir dinî tanımlama olmamış, etnik ve millî bir içerik de taşımıştır (Banac, 1997, s. 92; Clayer, 2004, s. 20-21;). 1945 yılından sonra 1990 yılına kadar Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ni oluşturan altı federe cumhuriyetten biri olan Bosna-Hersek'te komünizmin ilk yıllarında, özellikle 1953'ten önce Boşnakların dinî ibadetleri ile dindar addedilen aktörlerin siyasi faaliyetleri yoğun bir şekilde engellenmiş ve sürekli kontrol altında tutulmuştur. 1948 yılında yapılan nüfus sayımında Hırvat Müslüman, Sırp Müslüman veya 'aidiyetini beyan etmeyen Müslüman' olmak üzere üç seçenek sunulmuştur. 1953'te ise 'aidiyeti beyan edilmemiş Yugoslav' diye yeni bir kategori eklenmiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde Titocu rejim bazı reformları uygulamaya koymuş ve 1961 nüfus sayımında Boşnakların kendilerini 'etnik anlamda Müslüman' olarak tanımlanmasına müsaade etmiştir. Daha sonraki sayımlarda m harfinin büyük yazılması (Müsliman) etnik anlamda Müslüman, küçük yazılması (musliman) ise dinî anlamda müslüman olarak anlaşılmıştır (Krulić, 2007, s. 54).

25 Kasım 1988'de serbest bırakılmıştır (Karić, 2004, s. 185-186; Mulaosmanović, 2020, s. 685-686).

Aliya İzzetbegović'in tahliyesine yol açan siyasi gelişmeler, aynı zamanda onu sosyal sorumluluk üstlenmeye zorlamıştır. Genç Müslümanlar örgütünden arkadaşlarıyla Mayıs 1990'da Saraybosna'da Demokratik Hareket Partisi'ni (Stranka Demokratske Akcije) kurmuştur. SDA 5 Aralık 1990'da yapılan seçimleri kazanmış ve Aliya İzzetbegović cumhurbaşkanı olmuştur. 1 Mart 1992'de gerçekleşen referandumla Bosna-Hersek bağımsızlığını ilân etmiştir. Bağımsızlık ilanıyla birlikte Boşnaklar, Sırlar ve Hırvatlar arasında üç yıl sürecek bir savaş başlamıştır. Bu savaş 14 Aralık 1995'te imzalanan ve Bosna-Hersek'in bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlayan Dayton Antlaşması'yla sona ermiştir. Dayton Antlaşması Müslümanların ve Hırvatların çoğunluğunun yaşadığı Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırların yaşadığı Sırp Cumhuriyeti olmak üzere iki parçadan oluşan bir devleti ortaya çıkarmıştır. Aliya İzzetbegović savaş sırasında ve savaşın ardından Bosna-Hersek'in bağımsızlığı için çok güçlü diplomatik ve askerî çabalar sarfetmiş, sürecin ana aktörlerinden biri olmuştur. İzzetbegović, 14 Eylül 1996'da Dayton sonrası yapılan ilk seçimde Boşnak, Hırvat ve Sırp temsilcilerinden oluşan üçlü Başkanlık Konseyi'ne başkan olarak seçilmiştir. 13-14 Eylül 1998 seçimine katılmayı istememekle birlikte Demokratik Eylem Partisi Ana Komitesi'nin kararı doğrultusunda tekrar aday olmuş ve seçimi kazanarak Başkanlık Konseyi'nin yöneticiliğine devam etmiştir. Ancak sağlığının görevini sürdürmesine imkân vermemesi üzerine 2000 yılı Haziran'ında görev süresi tamamlanmadan devlet başkanlığından kendi arzusuyla çekilmiştir (Chaveneau ve ark., 2022; Karić, 2004, s. 185-186; Mulaosmanović, 2020, s. 685-686).

Ulusların tarihinde çok sayıda siyasi liderler ve aktörler, güçlü komutanlar ortaya çıkmıştır. Kimilerinin askeri dehası, kimilerinin siyasi dehası ön plandadır. Ama hem siyasi mücadelesi, hem entelektüel kimliği hem ahlaki kimliği ve karakteriyle Aliya İzzetbegović oldukça ayrı bir yerdedir. İzzetbegović nicel olarak küçük bir ulusun lideri olmasına rağmen, zamanının en büyük devlet adamlarıyla omuz omuza yirminci yüzyılın son dönemindeki en kritik ve karmaşık sorunlarından birinin çözülmesinde aktif rol oynamıştır. Dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların yanı sıra, farkı dinden ve görüşten çok sayıda insan tarafından takdir edilen Aliya İzzetbegović, siyasette adaletin, ılımlılığın ve cömertliğin sembolü olarak görülmüştür (Karić, 2004, s. 181).

Sonraki bölümlerde Aliya İzzetbegović'in zihin dünyası ve siyasi hayatı ekseninde şekillenen din ve milliyetçilik ile ilgili görüşleri analitik bir şekilde sınıflandırılarak incelenecektir.

4. Aliya İzzetbegović ve Din

Aliya İzzetbegović din kavramını farklı düzeylerde ele alır. Bu düzeylere bakıldığında şahsılık, duygusallık, hümanizm, ahlakilik, özgürlük ve ontolojik unsurların iç içe geçtiği görülür. Şahsılık ve duygusal düzeyinden bakılırsa İzzetbegović'e göre din 'tanımı gereği şahsidir.' Şahsa hitap eder ve şahısları değiştirerek dünyayı değiştirir. Dinin inkılapçı yönü de budur.

Dinin dünyayı değiştirmedeğini söylemek yanlıştır, din insanı değiştirir, dolayısıyla da dünyayı da değiştirir. Üstelik bazen çok radikal bir tarzda. On Emir'e riayet veya en

azından onlar hakkında malumatı olan insanlarla meskûn olan dünya, bu tür bir anlayışın bulunmadığı bir dünyadan esas itibariyle farklıdır. İnsanı değiştirmek... işte dinin getirdiği inkılap bu...(İzzetbegoviç, 2016a, s. 249).

İzzetbegoviç vahye dayalı ilahi ve kitabî dinleri putperestlikten ve diğer sahte/beşerî dinlerden ayıran hususun 'fedakarlık' olduğunu belirtir. Ona göre "putperestlik ve diğer sahte dinler kazanç dinleridir. Vahye dayalı tüm hakiki dinler ise fedakârlık dinleridir" (İzzetbegoviç, 2016a, s. 47).

İzzetbegoviç'in dine bakışında önemli yer tutan unsurlardan biri de insan ve ahlakıdır. Ivo Andriç'in alkolün insan şerefine zararı nedeniyle içilmemesi gerektiğine dair okuma notunu "alkolle ilgili yasaklamanın dinî bir yasaklama haline gelmesinin sebebi muhtemelen budur. Çünkü din, bu zarar ve fayda hesabına kayıtsız kalabilir, fakat insan saygınlığının ihlaline kayıtsız kalamaz" yorumuyla paylaşmıştır (İzzetbegoviç, 2016a, s. 8). Ayrıca "Nazizm ile Stalinizm arasında birçok paralellik var, fakat bir tanesi diğerlerinden hem daha önemli hem de daha çarpıcıdır. Her iki sistemde de fertler mevcut değildir ve hiçbir değerleri yoktur" (İzzetbegoviç, 2016a, s. 108) ifadesi de birey olmaya, şahsiyet sahibi olmaya verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Din, ahlak ve özgürlük arasındaki ilişki süregelen bir tartışmadır. Ahlaklı bir kimse aynı zamanda ve zorunlu olarak dindar mıdır, ahlaksız olup dindar olan kimse de var mıdır? Aliya İzzetbegoviç bu tartışmada dinin zorunlu ve kendinden olarak kişiyi ahlaklı kılmayacağına inanır. "Allah'ım hatalıysam affet beni, ama iyi bir Hristiyan'a kötü bir Müslümandan daha çok saygı gösteriyorum; sırf Müslüman olduğu için bir şeyi savunmam, yine sırf başkasına ait diye bir şeyi göz ardı edemem (İzzetbegoviç, 2016a, s. 50). Bununla birlikte, İzzetbegoviç başka bir yerde Allah inancına ayrı ve ontolojik bir atıfta bulunur. İzzetbegoviç "Tanrı yoksa insan da yoktur. İnsan yoksa mesuliyet de yoktur. Mesuliyet yoksa suç da yoktur. Öyleyse Tanrı yoksa suç yoktur. Tanrı yoksa her şey mübahtır" (İzzetbegoviç, 2016a, s. 63). Bireye ait tüm değer ve yargılar, bireyin Allah'a inanmasıyla anlamlı hale gelir, bireyi kötülüklerden alıkoyan da bu Allah inancıdır. "Ahlaklı ateistler vardır, ama bir öğretisi, bir hayat görüşü olarak ateizmin ahlakla hiç alakası yoktur" ifadesini de yine bu bağlamda değerlendirmek mümkündür (İzzetbegoviç, 2003a, s. 553).

Aliya İzzetbegoviç'in din ve ahlak yaklaşımında özgürlük de önemli bir yer tutar. İzzetbegoviç'e göre kişinin yapıp etmeleri ancak kendi özgür iradesiyle gerçekleşiyorsa anlamlıdır. Kişiyi ahlaklı veya dindar kılan husus 'zorunluluk', 'alışkanlık', 'kanuna riayet' değil, kendi hür iradesiyle hareket etmesidir, "iyi ve dürüstçe davranmak için de vicdani bir karar vermem gerekir; böyle bir karar verebilmek için ise diğer seçeneğin buna açık olması zorunludur". Hadımlık tek başına namusluluk örneği değildir, insan hem fiziksel hem de psikolojik olarak her çeşit imkana sahip olduğu halde fuhuştan kendini muhafaza ediyorsa ancak o zaman 'namusludur' denilebilir (İzzetbegoviç, 2016a, s. 50).

Diktatörlük günahı yasaklasa bile ahlaksızdır, demokrasi ona izin verse bile ahlaklıdır. Ahlaklılık özgürlükten ayrılamaz. Ancak hür fiil ahlaki fiildir. Bir diktatörlük özgürlüğü, dolayısıyla seçme imkanını ortadan kaldırmak suretiyle, kendi temellerinde ahlaklılığın nefyini içerir. Bu noktaya kadar, tarihteki tüm tezahürler ne olursa olsun, din ile diktatörlük birbirlerini karşılıklı olarak dışlarlar. Din tıpkı ruh-beden ikileminde olduğu üzere daima ruhu tercih ettiği için istemek ile davranma ve niyet ile hareket arasındaki

seçimde de -neticesi ne olursa olsun- daima isteme ve niyeti tercih eder. Kasıt olmaksızın, niyet olmaksızın yani fiilde bulunma ve bulunmama hürriyeti ya da imkânı olmaksızın bir hareketin din bakımından değeri yoktur. Zorla aç bırakılma oruç olmadığı gibi zorla yapılan iyilik de iyilik değildir (İzzetbegoviç, 2016a, s. 78-79).

Aliya İzzetbegoviç'in aktardığımız bu ahlak ve özgürlük görüşleri Kantçı ahlak ve özgürlük ilkeleriyle oldukça uyumludur. Esasen Aliya İzzetbegoviç de 18-19 yaşlarında okuduğunu söylediği ve "üzerimde özel bir etki bırakmış olan metinler" olarak ifade ettiği Kant'ın Saf Akılın Eleştirisi'nden bahsetmektedir (İzzetbegoviç, 2003a, s. 14-15). Yine 17 Mart 1995 yılında Almanya Dış Politika Derneği'nde dile getirdiği aşağıdaki ifadeleri de Kantçı etkinin en açık göstergelerinden biridir

Uzun zaman önce gençliğimde Kant'ın 'kategorik imperatifi' hakkında bir makale yazmıştım. Makalede, Kant'ın formülize ettiği ve yukarıda ismi ile bilinen ahlak ilkesinin neredeyse kelime kelimesine eski Yahudi hikmetlerinden ve Konfüçyüs'ten Tolstoy'a ve yaşadığımız yüzyılda Martin Buber'a kadar eski ve yeni öğretilerde bulunabileceğini savunuluyordu. Dolayısıyla bu ahlaki ilke zaman ve mekâna aşkındır, tarihi yoktur (İzzetbegoviç, 2021, s. 219).

Kant'ın ahlak ve özgürlüğe dair görüşlerine de bu bağlamda değinmekte fayda var. Kant, teorik akıl ile pratik akıl arasında bir ayırım yapar. İnsan teorik akıl ile dış dünyayı kavrar, dış dünyanın temelinde olan neden-sonuç ilişkisi (nedensellik) yasasının işleyişini zihinsel yetenekleriyle anlamlandırır. Pratik akıl ise ahlaki yasaları kavradığımız zihinsel yetenektir, bu dışa değil, içe dönüktür. Dış dünya bizim yapıp etmelerimizden, arzu ve isteklerimizden bağımsız olarak 'zorunluluk' esasına göre işler, çünkü determinist bir ilişki söz konusudur, özgürlük yoktur. Pratik akılda ise özgürlük esastır, zorunluluk yoktur. İnsan özerk, saygın ve şahsiyet sahibi bir birey olarak, dış dayatmalardan ve mecburiyet hislerinden, pragmatizmden, mutlu olma veya 'aman ayıp olmasın' motivasyonlarından bağımsız olarak ahlakî yasalara uyar, bunu bir 'ödev' bilinciyle yapar, yapılması gerektiği için yapar, bir maddi veya manevi, somut ya da soyut bir 'amaç' ve 'araçtan' bağımsız olarak hareket eder. Burada Kant'ın kişisel iradenin özerkliği, evrenselleştirme ilkesi ve araçsallaştırma yasağı işlemektedir. Yani birey özerk ve özgür bir iradeyle hareket etmektedir, bu yer ve zamandan bağımsız olarak 'evrensel' bir niteliğe sahiptir ve son olarak da ne soyut ne de somut ne maddi ne de manevi bir 'amaç' için bu hareket araçsallaştırılamaz. Benzer düzlemde Kant ahlak ilkesini uygulama sürecinde belli bir kural da formüle eder. Kategorik (kesin/koşulsuz) buyruk ile varsayımsal bir buyruk şeklinde ikili bir ayırım yapar. Varsayımsal buyruk, eylemi bir koşula bağlar, 'eğer' bir eylemi yapıyorsan ondan belli bir beklentin olur. 'Eğer' somut ya da soyut, bedensel ya da ruhsal bir kazanım/çıkar elde etmek istiyorsan o eylemi yapmalısın. Bu eylemin niçin yapıldığının cevabı da basit hale gelir, çünkü amaç ya da beklenti bellidir. Koşulsuz (kategorik) buyruk belli bir koşula bağlı olmaksızın bir 'eğer'e, somut ya da soyut bir beklentiden bağımsız olarak var olur. Eylem, yapılması gerektiği için yapılır (Uygun, 2021, s. 1440-1441).

Görüldüğü gibi Kant'ın kişisel iradenin özerkliği, evrenselleştirme ilkesi ve araçsallaştırma yasağı ilkeleriyle Aliya İzzetbeogiç'in insanın şahsiyetine ve bireyselliğe yaptığı vurgu, ahlaki eylemi din kalıplarından bağımsız olarak ele alıp evrensel bir şekilde değerlendirmesi aynı düzlemde dir.

Son olarak Aliya İzzetbegoviç'in din anlayışına ilişkin olarak onun Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam arasında yaptığı üçlü sınıflandırmaya da değinmekte fayda vardır. Bu sınıflandırma materyalist dünya görüşü, dinî (maneviyatçı) dünya görüşü ve İslamî dünya görüşü şeklindedir. İzzetbegoviç Yahudiliği materyalist dünya görüşü kapsamında ele almakta ve Yahudiliğin cenneti yeryüzünde aradığını, “dünyevi cennet perspektifi vaat eden ve ortaya atılan bütün Yahudî teorileri bu temayülden” kaynaklandığını, dolayısıyla hem mahiyet hem de köken itibarıyla “dünyada cennet arayışı” fikrinin Yahudilik ile özdeş olduğunu öne sürmektedir. Yahudiliğin aksine Hristiyanlık ise maneviyat, züht ve öte-dünya eksenli bir dünya görüşüne sahiptir. İzzetbegoviç, Hristiyanlık'ta Hz. İsa'nın “benim devletim bu dünyada değildir” sözü ekseninde, yeryüzündeki işleyişten bağımsız, bireyin vicdanına indirgenen bir anlayışın hâkim olduğunu belirtmektedir. İslam ise ‘üçüncü’ ve ‘orta bir yol’ olarak ne sadece dünya hayatını tek bir merkeze almış, ne de öte-dünyayı hedefleyerek bu dünyadaki işleyişe lakayt kalmıştır. Bilakis İslam'da hem ahiret inancı vardır, insanın işlediği kötülüklerin cezasını çekeceği bir cehennem, yaptığı iyiliklerin de mükafatını göreceği bir cennet vardır, ama İslam bu dünyadaki bireysel ve toplumsal hayata da müdahalecidir, sadece bireyin vicdanına indirgenmez. Peygamberin Hira mağarasına kendi iç dünyasıyla bir diyalog içine girmesi İslam'ın ruhi-maneviyatçı yönüne, mağaradan çıkıp toplumun içine girmesi, bireylerin hem aile içinde hem de topluluk içinde nasıl hareket edeceğine dair nasihatlerde bulunması, savaşları, diğer devlet başkanlarına yazdığı mektuplar, gönderdiği elçiler gibi daha birçok söz ve fiilleri İslam'ın dünyevi yönünü ortaya koymaktadır (İzzetbegoviç, 2016b).

5. Aliya İzzetbegoviç ve Milliyetçilik

Aliya İzzetbegoviç millet, milliyetçilik, Boşnak ve Müslümanlığa nasıl bakmaktadır? Bu bağlamda belki de ilk söylenilmesi gereken şey, İzzetbegoviç'in ırkçılığa ve milliyetçiliğe karşı olduğudur. Hegel'in zenciler için tiranlık, yamyamlık; Hintliler için sinsilik ve düzenbazlık, Çinliler için “Çin şeref hissini tanımaz” benzeri olumsuz stereotip değerlendirmelerini notlarında aktaran İzzetbegoviç; “ifadelerde açık bir ırkçılık, en azından Avrupa merkezilik var. Eğer bir ahlak hissi, sadece bazı ırkların veya ulusların imtiyazı olsaydı, artık hakikatte olduğu şey olmazdı. Ahlaklı (ya da ahlaksız) olan ferttir, halk değildir.” diyerek Hegel'i eleştirmiştir. Aynı şekilde ırkçılığın hiçbir bir şekilde bilimsel temeli olmadığını, bireyin mirasını oluşturan genlerin %99'unun tüm insanda ortak olduğunu, genlerin %1'inin insanın fiziki görünüşünü, yani ırki kimliğini belirlediğine dair modern genetik ilmiyle ilgili okuduğu notları paylaşarak ırklar arasındaki ayrımlarla ilgili eski açıklamaların modern bilim tarafından reddedildiğini belirtmektedir (İzzetbegoviç, 2016a, s. 101).

İzzetbegoviç, millî olan ile milliyetçilik arasında bir ayırım yapar. Millî olan doğaldır, insanidir, birlikte var olmaya imkân tanır, milliyetçilik ise ‘diğerine’ karşı nefreti içerir, yayılcı ve yağmacı programlara sahiptir (İzzetbegoviç, 2003a, s. 550-551).

İzzetbegoviç, İslam dünyasında milliyetçiliğin ithal malı olduğu, örneğin Suriye entelektüelleri ile Hristiyan Lübnanlıların Amerikan Enstitüsü ve Beyrut Aziz Üniversitesi gibi Batılı kurumlarda eğitim gördükleri, dolayısıyla Müslüman dünyasındaki milliyetçi ve ‘devrimci’ grupların manevi ve tarihi kökenleri araştırıldığında bunların Müslüman olmadığı, Müslüman halkların milliyetçilik ‘yeteneklerinin’ bulunmadığını belirtmektedir (İzzetbegoviç, 2019, s. 84-85).

Bununla birlikte Aliya İzzetbegoviç'in millet, milliyetçilik ve millî devlet ile ilgili görüşleri Yugoslavya Devleti'nin parçalanması öncesi, iç savaş sırasında ve sonrasında da farklı düzlemlerde seyrettiğini ve çeşitli dönüşümlere uğradığını söylemek mümkündür. Bunlar Pan-İslamist, Pan-Yugoslavist ve İslami Milliyetçilik şeklinde üç döneme ayrılabilir.

5.1. Pan-İslamist Evre

İzzetbegoviç aktif siyasal hayata atılmadan önce Pan-İslamist denilebilecek bir dünya görüşüne sahiptir. 1993 yılının başlarında Riyad Radyo ve Televizyonu muhabiri ile telefon aracılığıyla yaptığı mülakatta "ilk gençlik yıllarımdan itibaren faaliyetlerimin ilham kaynağının İslam düşüncesi olduğu bir gerçektir. Benim için gelecekte de böyle olacaktır" (İzzetbegoviç, 2003b, s. 65) sözü bu açıdan önemlidir. Bu sözlerinin izlerini özellikle 1970'li yılların başlarında yazdığı İslam Deklarasyonu kitabında da takip etmek mümkündür. Bu kitaptaki düşünceleri ileri sürülerek İzzetbegoviç, 1983 yılında 14 yıl hapse de mahkûm olmuştur.

Pan-İslamist fikirlerin etkisinde olduğu dönemde Aliya İzzetbegoviç, İslam toplumlarının içinde bulunduğu durumdan rahatsızdır. Katı gelenekçi ile katı yenilikçiler arasında İslam ülkelerinin sıkıştığını, gelenekçilerin eski düzenin korunmasını isteyerek İslam'ı geçmişe çektiğini, yenilikçilerin ise Batı'ya özenerek Batı tarzı bir düzeni arzuladıklarını ve İslam'a başkalarına ait bir gelecek hazırladıklarını iddia etmektedir (İzzetbegoviç, 2019, s. 24).

Müslümanların, İslamiyet'in özünden uzaklaştıkça teknik, teknolojik, bilimsel, sosyo-ekonomik, kısaca tüm alanda dünyanın gerisine düştüğünü, toplumun yozlaştığını belirtmektedir. İslam'ın gündelik hayatta etkisinin zayıflaması sadece bireylerin değil, sosyal ve siyasi kurumların da yozlaşmasına yol açmıştır (İzzetbegoviç, 2019, s. 31). İnsanların zahiri olarak Kur'an'a bağlılığı devam etse de, insanların nazarında onların yaşamlarını değiştiren, dönüştüren özelliğini kaybetmiş, "irrasyonel ve mistik karakterini muhafaza ederek bir nesne olarak kutsiyet kazanmıştır" (İzzetbegoviç, 2019, s. 34).

İzzetbegoviç, İslamiyet'in bireylerin kendi kalplerinde saklı tutup, özel alanlarında amel ettiği bir din olmadığını, peygamberi ve kitabıyla İslam'ın gerçek insana, dış dünyaya ve tabiata yönelerek tüm yönleriyle insan ve hayatın bütününe ilişkin bir öğreti niteliğinde olduğunu, kanunun din ile, terbiyenin de güç ile bir araya gelerek İslami bir nizam halini aldığını, İslami nizamın da İslami toplum ve İslami idarenin birlikteliği olduğunu belirtmektedir. Tarihteki tüm İslami hareketlerin aynı zamanda siyasi bir hareket olduğunu, çünkü İslam'ın "bir din olmasının yanı sıra bir felsefe, ahlak, düzen, tarz ve bir atmosfer, tek kelimeyle entegre bir hayat biçimi" olduğunu ifade etmektedir (İzzetbegoviç, 2019, s. 43-46).

Aliya İzzetbegoviç, Kur'an'ı Kerim'deki 'Müslümanlar ancak kardeşler' ayetinden hareketle içinde bulundukları kısır döngüyü kırmaları, dışa bağımlılıktan, geri kalmışlıktan ve yoksulluktan kurtulmaları için tüm dünyadaki Müslümanların ve Müslüman toplumlarının bir araya gelmeleri gerektiğine inanmaktadır. İzzetbegoviç, Müslümanların ortak problemlerini çözmek ve bazı önemli sahalarda müşterek ve koordineli hareket edebilmek için Fas'tan Endonezya'ya, Tropikal Afrika'dan Orta Asya'ya uzanan büyük bir İslam federasyonu biçiminde milletler üstü platformları (ekonomik, kültürel ve siyasi) adım adım oluşturmaları gerektiğini savunmaktadır (İzzetbegoviç, 2019, s. 77-78).

İslam'da tüm Müslümanların dinî, kültürel ve siyasi olarak tek bir toplum olmaları talebi olan bir ümmet prensibi vardır. İslam bir milliyet değil, bu toplum için bir üst millî hüviyet hükmündedir. Bu toplumda insanları ayırıştırın her ne varsa, bunlar ister fikri meseleler (tarikatlara, mezhepler, siyasi partiler vb.) ister maddi meseleler (zenginlik, sosyal sınıflar arasındaki büyük uçurumlar) olsun birlik prensibine aykırıdır ve tahdit edilerek ortadan kaldırılması gerekir. Günümüz Müslüman aleminde İslami ve gayri İslami temayüller arasındaki hudut çizgisini belirleyen noktalardan birincisi İslam, ikincisi de İslam birliğidir: Pan-İslamizm. Bir toplum iç ilişkilerini İslam'ın, dış ilişkilerini de Pan-İslamizm'in belirlediği ölçüde İslamidir. Onun ideolojisi İslam, siyaseti İslam birliğidir (İzzetbegoviç, 2019, s. 52).

Aliya İzzetbegoviç, Müslüman toplum içinde, bu tarz bir İslam birliği vizyonunun gerçekçi olmadığını savunanları eleştirerek bunun Müslüman halkları ilelebet alçak bir mevkiye mahkûm eden ve hiçbir girişim veya umuda mahal bırakmayan nitelikte olduğunu belirtmektedir. Bu düşüncenin temelinde "efendilerin efendi, ırğatların ırğat olarak kalması düşüncesi" olduğunu ileri sürmektedir (İzzetbegoviç, 2019, s. 57).

Son olarak, Aliya İzzetbegoviç' in İslam dünyasının mevcut durumuna ilişkin görüşleri, İslam'ı bir hayat düzeni olarak algılaması, mevcut sorunların aşılması ve buna dönük çözüm önerileri, kısacası Pan-İslamist evredeki tüm dünya görüşünün İslam Dünyası'ndaki modernleşme hareketleriyle yakından ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Kaldı ki kendisinin de 2001 yılında Akif Emre ile yaptığı bir röportajda aşağıda alıntılanan ifadesi bu dönemde beslendiği fikir ve hareket akımlarını ortaya koymaktadır.

II. Dünya savaşından hemen önce 1938'de Saraybosna'da Genç Müslümanlar/Mladi Müslümanlar adıyla bilinen bir grup vardı. Bu grup 19. yüzyılda İslam dünyasında ortaya çıkan akımların ve bu dönemdeki düşünürlerin etkisi altında Müslümanların sorunlarına çözüm aradılar. Bunlar arasında Reşid Rıza, Muhammed Abduh gibi önemli isimleri sayabilirim. Onların eleştirdiği düşüncelerden etkilenmiş olduklarını sanıyorum. Bu grupla temasa geçerek İslami uyanışı hedefleyen düşünce biçimini benimsedim (İzzetbegoviç, 2003b, s. 244)

5.2. Pan-Yugoslavist Evre

Aliya İzzetbegoviç, hapisten çıkıp aktif siyasi hayata atıldıktan sonra tüm unsurların adil ve eşit bir şekilde temsil edildiği bütüncül bir Yugoslavya fikrini savunmuştur. Bu Aliya İzzetbegoviç'in hayatında Pan-Yugoslavist diyebileceğimiz ikinci evredir.

Yugoslavya Devleti'nin parçalanması sürecinde 26 Mayıs 1990'da Demokratik Eylem Partisi'ni (*Stranka demokratske akcije-SDA*) kuran Aliya İzzetbegoviç'in temel yaklaşımı Yugoslavya'nın bütünlüğünün muhafaza edilmesidir (İzzetbegoviç, 2022, s. 152-153). Yugoslavya'ya duygusal olarak bağlı olduğunu söyleyen İzzetbegoviç, Yugoslavya'yı sevdiğini; fakat yönetiliş tarzı ve politik aktörleri sevmediğini söylemektedir: "Yugoslavya'ya duygusal olarak bağlıydım.... 1983 davasındaki toparlama konuşmamda, Yugoslavya'yı sevdiğimi fakat onun yönetiminden hoşlanmadığımı söylemiştim" (İzzetbegoviç, 2003a, s. 72). İzzetbegoviç'in bütüncül bir Yugoslavya arzusu, Tito'nun düşünce dünyasını, şatafatlı yaşamını, Balkanların en güzel yerlerinde bulunan onlarca görkemli saraylarını, av evlerini sevmediği halde, Tito'ya sempati duyduğunu ifade etmesi, Tito'nun yaklaşık yirmi milletten, çok sayıda dil, din ve mezhep ile birlikte 'etnolojik bir müze' (Öksüz, 2007, s. 422)

görünümünde olan Yugoslavya'yı *bratstvo-jedinstvo* (kardeşlik-birlik), özyönetim, eşitlik gibi söylem ve politikalarla ortak bir politika içinde birbirine bağlamasıyla ilişkili olmalıdır (Chiclet ve ark., 2022).

Bu adama karşı hiç saklamaya çalışmadığım bir sempati duyuyorum. Onun ideolojisini, yaşam biçimini, Briunes'ini (Adriyatik'teki adası), villalarını, av evlerini, seyahatlerini vs. hiç sevmemişim doğrudur. Ama içimde onun iyi biri olduğuna dair bir his var, yanıldığımı da sanmıyorum. Yani o, İnsanların söylediği gibi kötü birisi değildi. Komünistti, ama Bolşevik değildi. Yanlış olan sistemin içine insani bir şeyler kattı, o sistemi çekilir kıldı (İzzetbegoviç, 2003a, s. 574).

Bununla birlikte her ne kadar Yugoslavya'nın parçalanmamasını savunsa da İzzetbegoviç o dönemki Yugoslavya'nın yönetim biçimi ve işleyişinden memnun değildir. Zira İzzetbegoviç mevcut halde Boşnakların sadece isim hakkı olduğunu, bunun dışında kamu kurum ve kuruluşlarında orantılı temsil edilmediğini, kendi eğitim ve kültür kurumlarına sahip olma ve bağımsız bir şekilde siyasi olarak teşkilatlanabilme haklarından mahrum olduklarını ifade etmektedir. Yine aynı şekilde 'güçlü Müslümanlar-güçlü Bosna-Hersek-güçlü Yugoslavya' şeklinde bir denklem kurarak Bosna-Hersek'teki Müslümanların güçlenmesinin Bosna-Hersek'in de güçlenmesi anlamına geleceğini, bunun da Yugoslavya'nın güçlenmesini beraberinde getireceğini, Bosna-Hersek'in istikrarsız olduğu bir durumun Yugoslavya'nın tümünün mevcudiyetini doğrudan tehdit edilebileceğini düşünmektedir (İzzetbegoviç, 2022, s. 17).

İzzetbegoviç'in Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunması aslında "Yugoslavya aşkımız değil; bizim çıkarımızdır" sözünde de görüleceği üzere oldukça tarihsel, pragmatist ve gerçekçi bir nedene dayanmaktadır (Bougarel, 2003, s. 1). Öncelikle Bosnalı Müslümanların millî bir devlet kurmak için gerekli tarihsel hafıza ve özlem noktasında, diğer uluslara kıyasla daha geri planda kalmışlardır. Osmanlı millet yapısının parçası olarak Boşnaklar, ulusal bir ideoloji geliştirmemiştir (Todorova, 1997, s. 121). Ayrıca Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan gibi ülkelerde hâkim ve çoğunlukta olan bir milletin varlığı söz konusu iken Bosna-Hersek'te Sırp, Hırvat ve Boşnaklar yaşamakta olup ezici bir çoğunluğa sahip bir millet yoktur. Bosna-Hersek'in bu çok milletli yapısını 'mısır unu ve buğday unu karışımına' benzeten İzzetbegoviç, rahatlıkla bölünebilecek etnik yoğun bölgeler olsaydı, zaten bu bölünmenin çok daha önce yaşanabileceğini, ama böyle bir durum olmadığı için bir millî devletin Bosna-Hersek'te mümkün olamayacağını düşünmüştür (İzzetbegoviç, 2022, s. 166). İzzetbegoviç bu durumu 1991 Eylül ayında Bosna Hersek Cumhuriyeti Meclisi'ndeki aşağıdaki konuşmasında dile getirmiştir

Bir milletin kendi kaderini tayin etme prensibinin sadece olabildiğince homojen etnik toplulukların mevcut olduğu bölgelerde uygulanabileceği, etnik olarak heterojen toplumlarda ise kesinlikle uygulanmaz olduğu açıktır. Maalesef ya da iyi ki Bosna Hersek de etnik olarak nerdeyse tamamen heterojen bir toplumdur oluşmaktadır (İzzetbegoviç, 2019, s. 38).

İzzetbegoviç'in Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunmasında pragmatist ve gerçekçi sebebi yine 1991 Eylül ayında Bosna Hersek Cumhuriyeti Meclisi'ndeki "Bosna Hersek Yugoslav devlet birliğini korumaktan yanadır; çünkü bu birlik içerisinde kendi adına bir

güvenlik alanı, daha fazla netlik, daha az belirsizlik görmektedir” (İzzetbegoviç, 2019, s. 31) konuşmasında da görmek mümkündür.

5.3. İslami Milliyetçilik Evresi

Aliya İzzetbegoviç'in hayatında üçüncü evre olarak tanımladığımız İslami Milliyetçilik dönemi, İç Savaş'ın sonlarına doğru ve iç savaş sonrasındaki dönemdir. Bu dönemde Aliya İzzetbegoviç'in söyleminde Müslüman/Boşnak milliyetçiliği daha ön plana çıkmıştır.

Aliya İzzetbegoviç ateşkes sürecinde ve sonrasında basına verdiği bir dizi demeçte Boşnak kimliğine daha önce olmadığı kadar açıkça referansta bulunmuştur. Bir gazetecinin Bosna Hersek'in geleceğinin Avrupa Topluluğu'na mı yoksa aksine Müslüman ülkelerle yakın ilişkilere mi bağlı olduğunu düşünüyorsunuz sorusuna, sorudaki Avrupa Topluluğu ile Müslüman ülkelerin birbirlerine alternatif olmadığını Bosna-Hersek'in bir Avrupa ülkesi olduğunu, ama aynı zamanda nüfusun çoğunluğunun da Müslüman olduğunu belirtmiştir. Bosna'nın Hem Hristiyan Batı ülkeleri hem de İslam ülkeleri hem de Yahudi dünyasıyla aynı anda ilişki kurabilen nadir ülkelerinden biri olduğunu, öyle de kalması taraftarı olduğunu söylemiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 401-402).

Yine başka bir röportajda gazetecinin eski Yugoslavya'nın sekiz temel yayın merkezinden biri olan ve 1992-1998 yılları arasında yayın yapan RTVBİH (*Radyo-Televizya Bosne I Hersegovine*) yanı sıra bir Boşnak televizyonun kurulmasına dair eleştirisine karşılık olarak bazı kimselerin Boşnakların dinlerini, isimlerini, geçmişlerini unutulursa daha güçlü bir Bosna ortaya çıkacağına inandığını, kendisinin ise bu görüşte olmadığını, bilakis “bilinçli ve cesur bir Boşnak ulusunun Bosna-Hersek'in bel kemiği, Bosna-Hersek'in kurtuluşunun tek değilse de en büyük garantisi” olduğunu söylemiştir (İzzetbegoviç, 2003a, s. 488).

Aynı gazetecinin SDA'nın “bizim inancımız, bizim toprağımız” şeklindeki seçim sloganının çok-etnikli bir yapıdan oluşan, birlik içindeki bir Bosna adına savaşmak için toplanmış kimselerin üstünde durduğu platformu bayağı küçülteceği iddiasına karşılık Aliya İzzetbegoviç aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

Kusura bakmayın ama yanlış bir varsayımdan yola çıkıyorsunuz bana göre. Siz SDA'nın bir Bosna partisi olduğunu varsayıyorsunuz. Halbuki o Boşnakların partisidir. SDA, olabildiği ölçüde bir Bosna partisidir aynı zamanda, ama yapısı Boşnaklardan oluşmaktadır, bunu saklıyor da değiliz. Üstelik SDA bunun böyle olması gerektiğine inanmaktadır. Bir Bosna ruhu ancak Boşnaklıktan doğacaktır, ya da bunca yıllık karşılıklı ilişkilerden, gidip gelmelerden, yakınlaşmalardan sonra Bosnalılık ile Boşnaklığın bir bileşimi olacaktır (İzzetbegoviç, 2003a, s. 489-490).

İzzetbegoviç'in İslamcı milliyetçi nitelikteki bu söyleme dış faktörler nedeniyle 'itildiğini' söylemek mümkündür. Çünkü ilk başlarda SDA içinde yer alan seküler profildeki siyasi aktörlerin daha milliyetçi bir söyleme dönük talepleri karşılık bulmamış ve Adil Zulfikarpaşić örneğinde olduğu gibi partiden kopuşlar olmuştur (Bougarel, 2003, s. 7). Seküler milliyetçilerin taleplerine önce karşı çıkan SDA liderleri belli bir süre sonra dışarda yaşanan gelişmelerle birlikte bu gerçeğe yüzleşmek zorunda kalmıştır.

İzzetbegoviç'i buna zorlayan dış faktör ve gelişmelere gelince, artık Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunmak naif ötesi bir tutum olacaktır, tüm koşullar ortadan kalkmıştır. Bu durumda Bosna-Hersek'in çıkarlarının uluslararası toplum nezdinde etkin bir şekilde

savunulması gerekecektir. SDA'nın önde gelen isimlerinden, partinin resmî gazetesinin editörü ve Aliya İzzetbegoviç yakın arkadaşı Cemalettin Latiç'in şu sözleri bu durumun açık bir ifadesidir: "Avrupa'da ulusal adı olmayanın ülkesi de yoktur" ve "biz ülkemizde hayatta kalabilmek için Boşnak olmalıyız" (Kern, 2020, s. 40).

Söz konusu tespit yapıldıktan sonra artık tüm strateji bu mantık üzerine yürütülmüştür. Örneğin daha önce sürekli 'Müslüman' tanımlaması yapan İzzetbegoviç, 1993 Ağustos ayında Cenevre'deki basın toplantısında ilk kez 'Boşnak Müslümanlar' ifadesini kullanmıştır. 27 Eylül 1993'te Bosnalı Müslümanların önde gelen siyasi, kültürel ve dinî temsilcilerinin bir araya geldiği kongrede "Bosna ülkesine ve onun devlet geleneğine, Boşnakça dilimize ve tarihimizin tüm manevi geleneğine sıkı sıkıya bağlanmak için milletimizin tarihi ve ulusal adı olan Boşnaklar'a geri dönüldüğü" ifade edilerek artık Müslüman ifadesi değil Boşnaklar ifadesinin tercih edileceği belirtilmiştir (Kern, 2020, s. 38-39). 25 Mart 1994 tarihinde SDA Kongresinde İzzetbegoviç "hiç abartısız söyleyebilirim ki son yüzyıl içerisinde ilk defa olmak üzere Müslüman ya da Boşnak (kendimizi Boşnak olarak tanımlamamız daha doğru olacak)" diyerek bu stratejiyi söylemlerinde daha açık bir şekilde dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003b, s. 68).

SDA'nın resmî yayın organları olarak yayın yapan gazetelerin hem isimlerinin hem de içeriklerinin değişmesi de bu stratejinin bir parçasıdır. 1990-1992 yılları arasında partinin resmî gazetesi olan *Muslimanski Glas* (Müslümanların Sesi) gazetesi daha sonra *Ljiljan* olarak değişmiştir. *Ljiljan*, adını Boşnak halkının ulusal sembolü olarak kabul edilen Boşnak altın zambağından alır. Görüleceği üzere gazetenin ismindeki Müslüman ibaresi yerini Bosna'nın tarihsel ve kültürel mirasının bir parçası olan *Ljiljan*'a bırakmıştır. Bu isim değişikliğinin yanı sıra *Muslimanski Glas*'da yayın hayatı boyunca Boşnakları tanımlamak için yoğun olarak Müslüman ifadesi kullanılırken *Ljiljan* ile birlikte Boşnak tanımlaması kullanılmaya başlanmıştır. Bu isim ve içerik değişikliği SDA'nın ve dolayısıyla Aliya İzzetbegoviç'in Boşnak milliyetçiliğine aşamalı dönüşümünü de ifade etmektedir. Bu aşamalı dönüşüm önce sadece Müslüman tanımlaması, sonra Müslüman Bosnalılar/Boşnaklar ve en son sadece Boşnakların kullanımı şeklinde olmuştur.

SONUÇ

Din ve milliyetçilik arasında tarihsel, teorik ve ampirik olarak yakın bir ilişki vardır. Tarihsel süreçte din, milliyetçilik ve milliyetçiliğin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca dinler, milliyetçi hareket içerisinde kitlesel seferberlik ve millî bilinç sürecinde ihtiyaç duyulan söylem ve pratikleri sağlamıştır. Bunun dışında dinin, kurum, aktör ve fikir bakımından milliyetçi hareketler, ulus devlet ve siyasi aktörlerle karşılıklı veya yan yana konumlandığı görülmektedir. Özellikle etnik ve millî toplulukları değerler, semboller, mitler, miraslar gibi ortak kültürel gelenekler ve mitolojilerle tanımlayan milliyetçilik yaklaşımlarda din önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kendilerini Müslüman olarak tanımlayan, Müslümanlığı (İslam'ı) da kendi millî kimliklerinin önemli ve vazgeçilmez bir parçası olarak gören Boşnakların milliyetçilik anlayışında da din, etno-dinsel bir zeminde oldukça önemli bir yer tutmuştur.

İlk gençlik döneminde ve sonrasında İslami hareketlerle ilişkili olan daha sonra Yugoslavya'nın dağılma sürecinde de Demokratik Eylem Partisi'ni (SDA) kurarak aktif olarak

siyasete giren Aliya İzzetbegović'in verdiği entelektüel ve siyasi mücadeleler, din ve millî kimliğin iç içe geçtiği bu tarihsel çizgide üç farklı dönüşüm geçirmiştir

İlk dönem, İzzetbegović'in aktif siyasi hayatından önceki dönemdi. Bu, pan-İslami tonların hakim olduğu ve İzzetbegović'in daha soyut ve idealist fikirleri dile getirdiği dönemdi. Aliya İzzetbegović, Kuran'ın "Müslümanlar ancak kardeştir" ayetinden hareketle, Müslümanların ve dünyadaki Müslüman toplumların içinde bulundukları kısır döngüyü kırmak, dışa bağımlılıktan, geri kalmışlıktan ve yoksulluktan kurtulmak için birlik olmaları gerektiğine inanmaktadır. İzzetbegović, Müslümanların ortak problemlerini çözmek ve bazı önemli sahalarda müşterek ve koordineli hareket edebilmek için Fas'tan Endonezya'ya, Tropikal Afrika'dan Orta Asya'ya uzanan büyük bir İslam federasyonu biçiminde milletler üstü platformları (ekonomik, kültürel ve siyasi) adım adım oluşturmaları gerektiğini savunmaktadır. Bu dönemdeki Pan-İslamist kimliğini değerlendirdiğimizde, İzzetbegović diğer İslam ülkelerindeki dindar entelektüeller ile aynı profili taşımaktadır. İzzetbegović'in yazdığı İslam Deklarasyonu'nun kapağına onun ismini kaldırıp Türkiye'den Mehmet Akif'i, Mısır'dan Mevdudi'yi, Pakistan'dan Muhammed İkbal'i rahatlıkla yazabiliriz. İslam dünyasının katı gelenekçilik ile aşırı Batıcılık arasında gidip geldiğini, Kur'anı Kerim'e, anlamak ve yaşamaktan ziyade, şekli bir kutsiyet atfedildiği, Müslümanların İslam'ın özüne dönmesi gerektiği, İslam'ın sadece bireyin vicdanlarına indirgenebilecek bir inanç meselesi olmadığı, siyaset, toplum ve ekonomi olarak tüm hayatı şekillendirecek bir sistem olduğu düşüncesi tüm bu aydınlarda görülebilecek bir özelliktir.

İzzetbegović'in hayatındaki ikinci dönem aktif siyasete atılması, iç savaş öncesi ve belli bir süre iç savaşın da eşlik ettiği dönemdir. Bu dönem İzzetbegović'in tüm unsurların adil ve eşit bir şekilde temsil edildiği bütüncül bir Yugoslavya'dan olduğu ve Pan-Yugoslavist diyebileceğimiz dönemdir. İzzetbegović'in Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunması aslında tarihsel, pragmatist ve gerçekçi bir nedene dayanmaktadır. Öncelikle Bosnalı Müslümanların millî bir devlet kurmak için gerekli tarihsel hafıza ve özlem noktasında, diğer uluslara kıyasla daha geri planda kalmışlardır. Osmanlı millet yapısının parçası olarak Boşnaklar, ulusal bir ideoloji geliştirmemiştir. Ayrıca Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan gibi ülkelerde hâkim ve çoğunlukta olan bir milletin varlığı söz konusu iken Bosna-Hersek'te heterojen bir etnik yapı söz konusu olup, ezici bir çoğunluğa sahip bir millet yoktur. İzzetbegović, rahatlıkla bölünebilecek etnik yoğun bölgeler olsaydı, zaten bu bölünmenin çok daha önce yaşanabileceğini, ama böyle bir durum olmadığı için bir millî devletin Bosna-Hersek'te mümkün olamayacağını düşünmüştür.

Üçüncü dönem, İç Savaş'ın sonlarına doğru ve iç savaş sonrası olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Müslüman/Boşnak milliyetçiliği daha ön plana çıkmıştır. SDA'nın Boşnak kimliğini daha açık bir şekilde vurgulayan İzzetbegović, bilinçli ve cesur bir Boşnak ulusunun Bosna-Hersek'in önemli bir parçası olacağını, Boşnakların hem Batı dünyası, hem Yahudi dünyası hem de İslam ülkeleriyle yakın ilişkiler geliştirecek potansiyele sahip olduğunu, bu durumdan da memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Nasıl ki İzzetbegović'in Pan-İslamist ve Pan-Yugoslavist kimliğinin yaşadığı zaman ve zemin temelinde tutarlılığı varsa, Boşnak kimliğini daha ön plana çıkaran İslamcı milliyetçi kimliği de yaşadığı dönemin gerçeklerinden doğduğunu söylemek gerekir. Çünkü İzzetbegović'in bu düşünceye bir yönüyle dış faktörler tarafından 'itildiğini' söylemek mümkündür. Yugoslavya'nın

bütünlüğünün imkânsız hale geldiği anlaşıncı Aliya İzzetbegoviç ve SDA, yürüttükleri müzakere ve toplantılarda Bosna'nın çıkarlarına uygun hareket etmek için çeşitli stratejiler belirlemiştir. Müslüman tanımlamasından ziyade Boşnak tanımlaması da bu stratejinin bir parçasıdır. Partinin yayın organlarının isimleri ve içerikleri, siyasi aktörlerin söylemleri hep bu strateji ekseninde şekillenmiştir. Artık sadece 'Müslüman' ifadesi değil, ya Müslüman Bosnalılar/Boşnaklar ya da sadece Boşnaklar ifadesi kullanılmıştır. Özellikle son dönemlerde Boşnaklar ifadesi yaygınlıkla tek başına kullanılmıştır. Bununla birlikte bunun dinden arındırılmış bir söyleme dönüşmediğini, Müslüman kelimesinin bir dinî kimlik olarak; Boşnak kelimesinin ise etnik kimlik olarak algılandığını belirtmek gerekir. Gittiği Müslüman ülkelerde veya Müslüman gazeteci ve yazarlarla yaptığı konuşmalarda 'Genç ve idealist Aliya'nın izlerini görmeye devam etsek de kendi ülkesinin menfaatleri ve dış dünyanın gerçekleri 'devlet adamı' Aliya İzzetbegoviç'i bu siyasete mecbur bırakmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma içerisinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları, akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, bu çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Bu çalışma tek yazar tarafından hazırlanarak ortaya konulmuştur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmanın hazırlanmasında çıkar çatışması yaşanacak herhangi bir durum bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akın, M. H. (2021). *Çağa iz bırakan önderler: Aliya İzzetbegoviç*. İlke Yayıncılık.
- Akın, M. ve Karaarslan, F. (2015). *Aliya İzzetbegoviç: özgürlük mücadelecisi ve İslam düşünürü*. Pınar Yayınları.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso Books.
- Aruç, M. (2013). Yugoslavya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 43, 573-579.
- Ayaz, M. (2023). *Aliya İzzetbegoviç'in medeniyet tasavvurunu oluşturan ahlaki, siyasi ve dini değerler bağlamında bir inceleme* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Aygün, A. (2017). *Aliya İzzetbegoviç'te din ve siyaset* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Banac, I. (1997). Sırbistan'da milliyetçilik. K. Şaybaşlı ve Ö. Gencer (Ed.) *Yeni Balkanlar eski sorunlar içinde*. Bağlam Yayıncılık.

- Bayram, M. (2019). *Aliya İzzetbegoviç'in İslamlaşma anlayışı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Bingöl, O. (2021). *Milliyetçilik ve adil savaş perspektifinden Aliya İzzetbegoviç'in evrensel ahlaka dayalı siyaset anlayışı* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Bougarel, X. (2003). Bosnian Muslims and the Yugoslav idea. D. Djokic (Ed.) *Yugoslavism. Histories of a failed idea 1918-1992* içinde. Hurst.
- Chaveneau, E., Dorlhac, R., Kovac, N. ve Malcolm, N. R. (2022). Bosnie-Herzégovine, *Encyclopædia Universalis*, <https://www.universalis.fr/encyclopedie/bosnie-herzegovine/> adresinden 01 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Chiclet, C., Lutard, C. ve Philippot, R. (2022). Yougoslavie, *Encyclopædia Universalis*, <https://www.universalis.fr/encyclopedie/yougoslavie/> adresinden 01 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Clayer, N. (2001). Islam et identité nationale dans l'espace albanais (Albanie, Macédoine, Kosovo) 1989-1998. *Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales.*, (115), 161-181.
- Clayer, N. (2004). Les Musulmans des Balkans. *Le Courrier des pays de l'Est*, (5), 16-27.
- Çetintaş, O. (2018). *Aliya İzzetbegoviç'in siyaset felsefesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi.
- Demirci, İ. (2016). Aliya İzzetbegoviç'in hayatında ve eserlerinde aile ve kadın. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 229, 368-381.
- Emre, A. (2019). *Aliya*. Büyüyen Ay.
- Erdem, H. H. (2017). Aliya İzzetbegoviç düşüncesinde ahlak problemine giriş. *Kutadgubilig-Felsefe Bilim Araştırmaları*, 36, 27-34.
- Fokas, E. (2015). Religious nationalism. A.D. Smith, X. Hou, J. Stone, R. Dennis and P. Rizova (Ed.) *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Nationalism* (s. 1-5) içinde Wiley Blackwell.
- Gorski, P. S. ve Türkmen-Dervişoğlu, G. (2013). Religion, nationalism, and violence: An integrated approach. *Annual Review of Sociology*, 39(1), 193-210.
- Günerigök, M. A. (2021). *Aliya İzzetbegoviç düşüncesinde din, ahlâk ve sanat* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Grzymala-Busse, A. (2019). Religious nationalism and religious influence. W.R. Thomps (Ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (s. 1-23) içinde. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.813>
- İHH İnsani Yardım Vakfı (2023). Tarihçe. <https://ihh.org.tr/tarihce> adresinden 04 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- İzzetbegoviç, A. (2003a). *Tarihe tanıklığım*. (Çev. Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz). Klasik Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 2002).

- İzzetbegoviç, A. (2003b). *Konuşmalar*. (F. Altun ve R. Ahmetoğlu, Çev.). Klasik Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 2003).
- İzzetbegoviç, A. (2016a). *Özgürlüğe kaçışım*. (H. T. Başoğlu, Çev.). Klasik Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1999).
- İzzetbegoviç, A. (2016b). *Doğu Batı arasında İslam*. (S. Şaban, Çev.). Klasik Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1980).
- İzzetbegoviç, A. (2019). *İslam deklarasyonu ve tarihi savunma*. (A. B. Aydoğan, İ. H. Aydoğan, Çev.). Ketebe Yayınevi. (Orijinal eserin basım tarihi 1970).
- İzzetbegoviç, A. (2021). *Köle olmayacağız konuşmalar 1990-1995*. (E. Nurikiç, Çev.). Ketebe Yayınevi. (Orijinal eserin basım tarihi 2005).
- İzzetbegoviç, A. (2022). *Bosna: Büyük bir sır söyleşiler 1989-1995*. (A. B. Aydoğan, İ. H. Aydoğan, Çev.). Ketebe Yayınevi. (Orijinal eserin basım tarihi 2005).
- Kala, M. E. (2016). İzzetbegoviç ve Sartre'da tek kavram iki pergel: İki farklı özgürlük tasavvuru. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 229, 313-334.
- Karaarslan, F. (2016). Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesinde kadın ve aile. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 229, 381-389.
- Karaman, A. (2021). *Aliya İzzetbegoviç düşüncesinde ahlak-siyaset ilişkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Karić, E. (2004). Alija Izetbegović (1925—2003). *Islamic Studies*, 43(1), 181-189.
- Kern, H. R. (2020). *From Muslim to Bosniak nationalism: A case study of nationalism in the SDA Party newspaper Muslimanski Glas and Ljiljan between 1990 and 1995*. [Unpublished master thesis]. University of Graz.
- Krulić, J. (2007). Islam et communisme en Bosnie-Herzégovine. *Cites*, (4), 75-82.
- Koçoğlu, B. (2019). *Aliya İzzetbegoviç'in eğitim, din eğitim ve öğretimi görüşleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Mulaosmanović, A. (2020). İzzetbegoviç, Aliya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, 685-687.
- Uygun, O. (2021). Immanuel Kant ve ahlakın temel ilkesi. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1439-1454.
- Öksüz, H. (2007). Batı Trakya Türkleri. O. Karatay, B. A. Gökdağ (Ed.) *Balkanlar el kitabı, Cilt II: Çağdaş Balkanlar içinde*. Karam ve Vadi Yayınları.
- Özbayrak, M. S. (2022). *Malik bin Nebi ve Aliya İzzetbegoviç'te kültür ve medeniyet fikri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Öztürk, N. (2019). *Nurettin Topçu ve Aliya İzzetbegoviç'te din anlayışı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Özyurt, C. (2016). İki dünya arasında insan: Aliya İzzetbegoviç'in din kuramı ve İslam Yorumu. *Hece Dergisi*, 229, 219-252.
- Smith, A. D. (2003). *Chosen peoples: Sacred sources of national identity*. Oxford University Press.

- Soper, J. C., ve Fetzer, J. S. (2018). *Religion and nationalism in global perspective*. Cambridge University Press.
- Todorova, M. (1997). Balkanlar'da Osmanlı mirası. K. Şaybaşı ve Ö. Gencer (Ed). *Yeni Balkanlar eski Sorunlar içinde*. Bağlam Yayıncılık.
- Uyulan, B. (2022). *Aliya İzzetbegović'in siyasi düşüncesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Wachtel, A. B. (2009). *Dünya tarihinde Balkanlar*. (A. C. Akkoyunlu, Çev.). Doğan Kitap.
- Yağız, B. (2022). *Aliya İzzetbegović'te din ve sanat* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Yanmaz, F. (2021). *Aliya İzzetbegović'in siyaset ve ahlak anlayışı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Yıldırım, Ş. (2019). *Aliya İzzetbegović'in din ve siyaset anlayışı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi.

EXTENDED ABSTRACT

Alija Izetbegovic is regarded as one of the most significant political actors of the 20th century with his political struggle and intellectual identity. Despite being the leader of a numerically small nation, he played an active role in solving one of the most critical and complex problems of the last decades of the twentieth century. Admired by many individuals of various faiths and ideologies, as well as Muslims all over the world, Alija Izetbegovic is considered as a political role model for justice, moderation and generosity.

This study discussed Alija Izetbegovic's thoughts on religion and nationalism. Religion and nationalism are related concepts. While religion played an important role in the development of the nation-state and nationalism, it also provided the necessary discourse and practices for mobilizing people and national consciousness in the nationalist movement. Alija Izetbegovic was born in the Balkans, where religion and sectarian identities are the main distinguishing elements. Serbs' Orthodoxy, Croats' Catholicism and Bosnians' Islam formed the backbone of their political, social, economic and ideological discourse and actions. With the emergence of nationalist movements, religious and sectarian structures in this geography also supported, motivated and directed these movements.

In the context of religion and nationalism mentioned above, this study tried to reveal how Alija Izetbegovic views religion, what his opinions are on nationalism, and how Izetbegovic's thoughts changed in the process. In addition, the importance of Islam in shaping the Bosnian national identity is also examined. Izetbegovic's writings were investigated for this reason, and the descriptive analytical method was used to assess his perspectives on nationalism and religion. In this context, additional research on Alija Izetbegovic and the Bosnian national identity was also evaluated.

By analyzing the intellectual and political struggles of Alija Izetbegovic, it is possible to identify three different transformations in this historical line where religion and national identity are intertwined. The first period was the period before Izetbegovic's active political life. This was the period when pan-Islamic tones dominated and Izetbegovic expressed more

abstract and idealistic ideas. Based on the verse of the Qur'an, 'the believers are but brothers, ...', Alija Izetbegovic believes that Muslims and Muslim societies in the world should unite in order to break the vicious circle they are in and to get rid of foreign dependency, backwardness and poverty. Izetbegovic argues that Muslims should establish supranational platforms (economic, cultural and political) in the form of a large Islamic federation stretching from Morocco to Indonesia, from Tropical Africa to Central Asia in order to solve their common problems and to act jointly and coordinately in some important fields.

The second period of Izetbegovic's life was the time before the civil war. Izetbegovic advocated an equitably and fairly representative Yugoslavia throughout this period, which we define as Pan-Yugoslavist. Izetbegovic genuinely relies on historical, pragmatic, and realist arguments to support the integrity of Yugoslavia during this time. First of all, when it comes to historical memory and the desire for the creation of a national state, Bosnian Muslims have lagged behind other nationalities. Bosnians were a member of the Ottoman millet system; hence they never created a national ideology. In addition, Bosnia-Herzegovina has a diverse ethnic structure and no nation that has an overwhelming majority, unlike countries like Slovenia, Croatia, and Serbia where a dominant and majority nation exists. Izetbegovic believed that this partition would have happened much earlier if there were ethnically dense places that could be readily divided, but since there wasn't a circumstance like that, a national state would not be possible in Bosnia-Herzegovina.

The third period in the understanding of Izetbegovic's religion and nationalism covers the period towards the end of the Civil War and after the Civil War. During this period, Bosnian nationalism came to the fore. Emphasizing the Bosnian identity of the SDA more clearly, Izetbegovic said that a conscious and brave Bosnian nation will be an important part of Bosnia and Herzegovina, that Bosniaks have the potential to develop close relations with both the Western world, the Jewish world and Islamic countries. It should be noted that Izetbegovic's Islamist nationalist identity, which highlights his Bosnian identity, emerged from the reality of his period, just as Izetbegovic's Pan-Islamist and Pan-Yugoslavist identities were consistent on the basis of the time and place he lived. When it became clear that maintaining the integrity of Yugoslavia was no longer viable, Alija Izetbegovic and SDA determined various strategies to act in accordance with the interests of Bosnia in their negotiations and meetings. This strategy also includes using the Bosnian term rather than the Muslim definition. The names and contents of the party's media organs and the discourses of political actors have always been shaped in the axis of this strategy. The expression 'Muslim' is no longer used, but either Muslim Bosnians/Bosniaks or only Bosnians. Especially recently, the term Bosnians has been used alone. However, it should be underlined that it did not turn into a discourse purified from religion; the word Bosnian is perceived as an ethnic identity; the word Muslim as a religious identity.